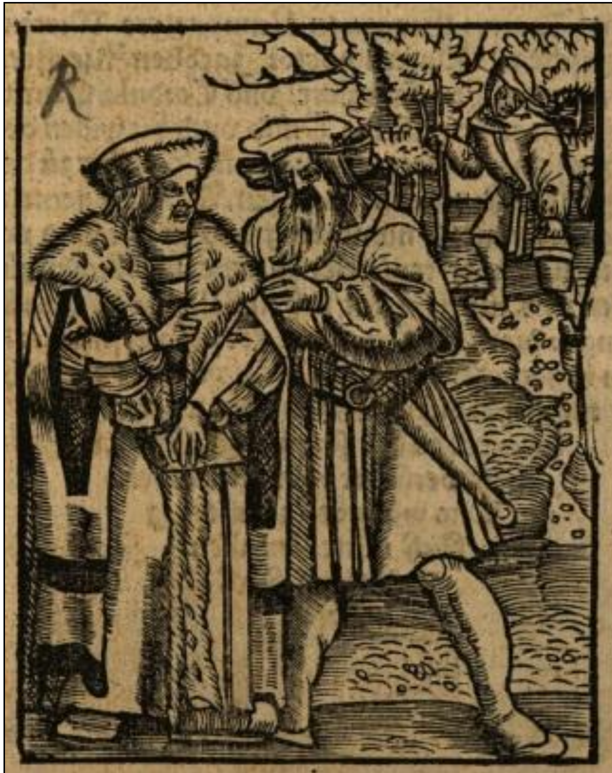

DR. JOHANN WYDMAN MOEICHINGER

REGIMEN DURCH DEN HOCHGELERTEN UND ÜBERTREFFENLICHEN DER ARTZNEY DOCTOR JOHAÑ WYDMAN GENANT MOEICHINGER GESETZT WIE MAN SICH IN PESTILENTZISCHEM LUFFT HALTEN SOLL.

RECEPT DOOR DE HOOGGELEERDE EN MEER DAN VOORTREFFELIJKE DOCTOR IN DE GENEESKUNDE JOHAÑ WYDMAN, GENAAMD MOEICHINGER VERSTREKT, OVER HOE MEN ZICH IN DE PESTILENTISCHE LUCHT MOET GEDRAGEN.

1 5 1 9

vertaling:

Ruud Muschter
∴

Groningen

muschter@home.nl
www.archive.org

11 mei 2015

INHOUDSOPGAVE

BRONVERMELDING

1519, Straatsburg

http://reader.digitale-
sammlungen.de/resolve/display/bsb10166426.html

INLEIDING VAN DE VERTALER

Wat allereerst opvalt, is de titel, waar het gebruik van hoofdletters anders is dan wij zouden verwachten. Wisselend worden bijvoeglijke naamwoorden en zelfstandige naamwoorden al dan niet met een hoofdletter geschreven, hoewel het merendeel van de laatste met een kleine letter zijn geschreven.

De naam van de auteur is onduidelijk. Het manuscript bevindt zich in de Bayrische Staatsbibliothek. In de catalogus wordt als auteur vermeld: “Wydman”. Bij de beschrijving binnen de catalogus is sprake van “Widmann”. Daaronder wordt de titel van het manuscript weergegeven, waarin “wydman”. Het manuscript zelf tenslotte, spreekt in de aanvang over “wydman”; verderop over “Widman”. Nog verder is sprake van “Johansen Moeichinger”.

Halverwege de 14e eeuw stierven in Europa omstreeks 25 miljoen mensen aan de pest, ofwel ‘de zwarte dood’. Het huidige werk, van latere datum, gaat in op de behandeling van patiënten die aan de pest lijden.

Tal van planten en kruiden die door deze arts worden voorgeschreven, vindt men ook in andere werken uit die tijd terug, maar dikwijls ook hebben zij hun oorsprong in de grijze oudheid. Heel veel van deze planten en kruiden worden ook tegenwoordig nog medisch gebruikt. Opvallend is het veelvuldig terugkeren van azijn in de receptuur, en ook wel van planten die om hun giftigheid bekend moeten hebben gestaan.

Het is duidelijk, dat de werkelijke oorzaak van de pestilentie niet bekend kan zijn geweest aan de auteur, hoewel hij oproept om in de frisse lucht te zijn, vooral vervuild water te mijden, en plekken te mijden tot een bepaald aantal weken nadat daar slachtoffers zijn gevallen. De grootste nadruk legt hij op het

matigen van voedsel en dranken, op het juiste voedsel, en op de juiste wondbehandeling.

- - -

De grammatica, zinsbouw en interpunctie van het manuscript zijn, zoals zo vaak bij oude Duitse geschriften, gebrekkig.

De schijfwijze van woorden is niet unaniem. Zo vinden we ‘Retich’ naast ‘retig’; ‘lactuca’ naast ‘latich’, zodat niet altijd zeker is of er wel hetzelfde mee bedoeld is. Anderzijds is dit verschijnsel in Duitse manuscripten heel gewoon.

Van diverse genoemde kruiden en planten moet in het midden blijven wat ze precies aanduidden. Soms is een specifieke plant bedoeld, soms is het een generieke term, waardoor uiteenlopende vertalingen mogelijk worden. Voor de feitelijke toepassing van een geneeskrachtige stof zal er mogelijk - en hopelijk - indertijd wel duidelijkheid zijn geweest.

Ruud Muschter

HET VOORWOORD[1]

Dit boekje omvat een recept aangaande de pestilentische lucht. De waardige, hooggeleerde heer Johan Widman, genaamd Moeichinger, doctor in de geneeskunde en arts van de doorluchtige hooggeboren vorst en heer, de heer Ulrich Hertog zu Wirtenberg unnd Theck, Grauen zu Mympelgart[2], heeft het gesteld in de Duitse taal, in liefde en vriendschap voor zijn drie dochters, namelijk genote doctor Gregorien Lamparters van Wirtenberg; Marie doctor Jacoben Kierffers, kanselier van Margreu; en Cordula Conrat, handelaar en gemalin.[3] En omwille van het verzoek van de mannen van zijn dochters en de dochters heeft hij toestemming gegeven om het te laten drukken, opdat de gewone, ongeletterde man, die niet alwetend is en voordien in pestilentische tijden in dergelijke situaties artsen moest raadplegen, zich weet te handhaven, in de hoop dat de mensen zich met God verzoenen, hun leven in goddelijke
liefde inrichten, en de onderrichtingen in dit boekje aannemen.
Dan worden zij tegen de angstaanjagende[4] ziekte
behoed of ervan verlost.
Dat wil God barmhar-
tig meedelen aan allen
die dit boek-
je lezen.

---

[1] Als zodanig ook genoemd in het manuscript.
[2] Ook wel: ‘Mümppelgart’.
[3] De algehele notatie in deze zin is onduidelijk, als volgt: “Genosen Doctor Gregorien Lamparters Wirtenbergischen / Marien doctor Jacoben Kierffers Margreuischen Cantzlere / und Cordula Conrat grempen ee gemahel”.
[4] “sorgfelttigen”.

Recept tegen de pestilentische lucht,
voorgeschreven door doctor
Johansen Moeichinger.

Dit boekje bevat instructie over hoe men zich moet gedragen in onklaar geraakte lucht ten tijde van de pestilentie, voor zover de gewone man er behoefte aan heeft - en ertoe in staat is - het te vernemen. En aangezien de oorzaak van het sterven gelegen is in kwade lucht, begin ik daarmee, en geef daarover enkele regels aan.

De eerste en opmerkelijkste regel is, dat men zich tijdig uit de vergiftigde lucht moet begeven, een heel eind weg waar gezonde lucht is, en niemand aldaar aan de pestilentie gestorven is. Ingeval hij die sterft, daar dan ook naartoe komt, moet men tijdig vluchten naar een ander oord, waar gezonde lucht is en er geen pestilentie is geweest. Mocht men echter die plek niet vinden, en moet men vluchten naar een een plek waar al eerder iemand gestorven is, vlucht dan niet naar een plek waar men onlangs, te weten ongeveer drie maanden terug of minder, gestorven is, doch waar men al langere tijd, zoals tegen een halfjaar, daarmee gestopt is[5], want dan is de lucht daar goed gereinigd van alle giftige dampen. Blijf net zo lang in dat oord, tot de lucht in uw oord ook goed gereinigd is. Keer dan terug naar uw huis of woning met de eigen lucht.

De tweede[6] regel is, dat troebele, dampige, nevelige en vochtige lucht in deze tijd schadelijk is, en derhalve is het schadelijk om in de maneschijn te zijn.

De derde regel: alle verdampte lucht die in deze woningen is, is schadelijk.

---

[5] Lees: met besmet sterven.
[6] Het oud-Duits spreekt dan altijd over ‘ander’: “Die ander regel”.

De vierde en noodzakelijkste regel, dat men alle slecht smakende en stinkende lucht moet ontvlieden. Daarom moet men de huizen schoon houden en niet bijbouwen[7] of huiselijke[8] vertrekken erbij metselen of, anderszins, niet gaan wonen waar men troep neergooit. Ook niet bij kerkhoven waar men de doden begraaft. En waar een dergelijke stinkende lucht is, moet men die herstellen met goede geuren, waar wij hierna nog op terugkomen.

De vijfde regel is, dat men alle warme en zwakke winden moet ontvlieden, net als de winden die komen en waaien uit oorden waar men sterft. Daarom moet men daar vaak te allen tijde de vensters voor sluiten. Men moet ook ’s avonds tegen zonsondergang en ’s nachts de winkels en vensters sluiten, tot ’s morgens en tot de zon weer is opgekomen. Dan moet en mag men ze weer opendoen, en tegen de middag moet men ze ook sluiten. Doch aan het oosten en noorden openlaten, want - zoals Avicenna[9] spreekt - zijn die twee winden het gezondste, terwijl die van de middag het schadelijkste zijn, tenzij die van de bergen waait waar altijd sneeuw blijft liggen, zoals hij ook op een andere plek zegt.

De zesde regel is, voor wanneer ge wilt of moet verblijven in kwade lucht. Woon dan niet in enge, dampige oorden, of in vertrekken, baden of waar anderszins veel lieden komen, en

---

[7] “nit bey winckeln”. Hiermee wordt feitelijk bedoeld, het met hoekige vormen bouwen.

[8] “heimlichen gemachen”.

[9] Ofwel Ibn Sina, 981-1037, groot universeel geleerde. De verwijzing betreft ongetwijfeld zijn ‘Kitab Al-Shifa’ (Boek van Helen), deel 2, § 5, en wel een tweede punt uit een indeling van zes punten over mineralogie en meteorologie, betreffende ‘De voordelen van bergen in de formatie van wolken’. Schreef een medisch standaardwerk en hield zich ook bezig met besmettelijke ziekten.

mijdt met name de oorden waar de zieken in liggen, want de pestilentie is zeer besmettelijk. Breng daarom de lucht van uw woning op elke gewenste wijze in orde en in de juiste verhouding[10], en begin met het maken van vuur in de kamer, van iets welriekends als jeneverbeshout[11], en welriekende gebrande kruiden als rozemarijn, salie[12], polei[13], en andere. Daarbij mag een mens zich ook in koude tijden warmen, doch zich daarna niet spoedig wederom in de vrije lucht begeven.

Heb ten tweede in uw woning en kamer welriekende dingen als rozen, viooltjes, melisse, polei, majoraan, rozemarijn, Thunisbloem[14], kaneel[15], muscaatbloesem[16], saffraan en dergelijke.

Ten derde, draag veel in de mond een stukje tormentil, of citroenzaad, of de schil ervan, of angelica, of van kurkuma[17]. Dat beneemt de lucht veel kwaadheid die ge via de adem inslikt.

Ten vierde, maak in huis, in het bad[18] en de kamer, vaak (zowel ’s morgens, ’s middags als ’s avonds, en ook ’s nachts) rook van tijm, mirre, mastiek, wierook, jeneverbes[19], laurier, Thunisbloem, kaneel, amber, en andere welriekende dingen; alle

---

[10] “rechtfertige unnd temperier”.
[11] “wäckholter holz”, ‘Wachholderholz’.
[12] “salbey”, ‘salvia’.
[13] “boley”, ‘mentha pulegium’.
[14] “negelin”, ‘flos indianus’.
[15] “zyḿet”, ook wel ‘Zymmetrinden’ of ‘Zymmetroerlin’ geheten. Elders ook “zymmet” genoemd.
[16] Niet een eigenlijke bloesem, maar in feite de foelie om de noot heen.
[17] “zytwen”, waarmee vermoedelijk ‘zitwer’ is bedoeld.
[18] “stube”. Onduidelijk vanwege de uiteenlopende betekenissen. Ook: vertrek.
[19] “weckholter bere”, ‘Wachholderbeere’, arciotida.

tezamen, of gedeelten ervan. Daartoe dienen de rook-kegeltjes[20] uit de apotheek, die van wierook, mirre en rozen of sandelhout gemaakt worden; van alles evenveel vermalen en vermengd met gloriet. Het wordt dik. Maak er stukjes van, ter grootte van een hazelnoot. Leg er een of meer van op gloeiende kolen, op de genoemde tijdstippen. Zo mag men ook de kaarsjes branden die men in apotheken uit de genoemde dingen maakt, met meer toevoegingen, die 'usalete'[21] genoemd worden.

Ten vijfde, is het daarbij goed, dat men drie[22] amberappels maakt van welriekende, droge dingen, die in koude tijden moeten verwarmen, en in warme tijden van koude aard zijn, en daaraan moet men ruiken. Daarvoor in de plaats mag de gewone man in de warme tijd rozenwater en een weinig azijn nemen, vermengd met een weinig kamfer of sandel, of fijngemaakte rozen, en daarin een sponsje bevochtigen om daaraan veel te ruiken. Doch in de koude tijd neem sterke, goed smakende wijn of melissewater[23]. Doe daarin nagelen of vermalen kaneel en ruik daar vaak aan. Bestrijk er ook vaak neus en mond mee. Zo is dit water ook goed wanneer men het vermengd neemt met azijn. Daarmee begiete men de vloer in de kamer. Ook doeken die daarmee bevochtigd zijn, vaak in de kamer ophangen.

---

[20] Het manuscript heeft in de kantlijn: "kegeltjes voor de rook".
[21] Onduidelijk.
[22] "trah". Vermoedelijk een verbuiging van het oud-Friese 'thre' of 'thria', hoewel elders in het manuscript ook 'dreyen' (verbogen) wordt gebruikt.
[23] "by menten wasser oder Melissa wasser". Hiermee zal 'biminze' bedoeld zijn, hetgeen hetzelfde is, zodat "oder" moet worden gelezen als 'oftewel'. Elders ook geschreven als "bymenten".

Tot slot moet men aan de vingers of aan de hals edelgesteente dragen, vooral hyacinthen, saffieren, granaten en robijnen, want die houden alles open[24] en weerstaan vergiftigde lucht.

Qua inspanning[25] en lijfelijke arbeid moet men in de vergiftigde lucht, wanneer pestilentie is begonnen, qua verrichting geen grote inspanning doen met springen, hardlopen, dansen, et cetera, aangezien men daardoor schier verhit, moe of zweterig wordt; doch slechts lichte arbeid doen, met wandelen, met het bedrijven van de jacht[26], en zich passend en met andere dingen oefenen in de tijden wanneer de lucht schoon, goed en nuttig is. En als er geen schone lucht is, mag men thuis andere passende arbeid verrichten waarvan men niet schier verhit raakt, eenieder zoals het hem past. Dat is veel beter dan inactief zijn. En wie niet kan werken of bezig zijn, mag in plaats daarvan de armen tegen de handen wrijven, en de benen tamelijk lang tegen de voeten onder zich trekken, in het bijzonder bij de gewrichten van het onderlichaam[27], en zich daar wassen met water waarin kamille of andere warme kruiden zijn gekookt, en niet met koud water. Doch aangaande arbeid van het gemoed is het nuttig, dat men zich hoede voor toorn, ruziemaken, voor angst en bezorgdheid voor de dood. Praat er ook niet over en denk er niet over na. Leef vooral in vreugde en vergetelheid bij goede vrienden (opdat men God niet vertoorne), en in het bijzonder heeft men snaarmuziek en andere betamelijke vreugde nodig, meer dan anders op andere tijdstippen het geval is.[28]

---

24 Verderop in het manuscript blijkt, dat het daar op de stoelgang betrekking heeft. In deze passage zou het wellicht ook op de builen betrekking kunnen hebben.

25 “yebung”, ‘oefening’.

26 “mit weidwerck treiben”.

27 “schame”.

28 Zie ook mijn vertaling van ‘Eyn kurtz nutzbar Regiment vnd Rath vor die schweren vñ erschrecklichen kranckheit der Pestiltz’ (Een kort, bruikbaar recept en advies tegen de zware en verschrikkelijke

Bij het slapen en waken moet men middelmaat houden, zodat men ’s nachts ongeveer zes, zeven of acht uur slaapt, doch het is nuttiger om minder te slapen, dan meer. En de slaap moet niet overdag geschieden, doch ’s nachts, tenzij een mens ’s nachts wakker is geweest, of wanneer hij uit lange gewoonte overdag zou hebben geslapen. Dan mag hij ook overdag slapen, doch ik raad hem aan, dat hij van dag tot dag leert om deze slaap af te breken, telkens iets minder, tot hij het zich ontwent, en niet plotsklaps[29] daarmee ophoudt, opdat de natuur geen schade wordt toegevoegd.

Im schlaffen vnnd wachenn / soll man halten die mittell maß/also das man schlaffe/nachtes vj. vij.oder viij.stunde vngeuerlich / doch nützlicher ist/minder zů schlaffen dañ meer. Vnd der schlaff soll nit geschehē tages/sunder nachts/ es were dañ so ein mensch nachtes hett gewacht / oder auch so er vß langer gewonheit / hette tags geschlaffen/

Met het eten moet men zich er in de aanvang aan houden, dat men de algemene regels die daarvoor gesteld zijn, niet overtreedt. Namelijk, dat men niet eet zonder trek, dat men niet eenmaal zich volkomen voldaan eet, doch met trek ophoudt met eten, dat men aan weinig voedsel genoeg heeft, en niet van alles

---

ziekte der pest), Balthasar Lothwiger, Leipzig, 1516. Lothwiger zegt in vergelijkbare bewoordingen: “Daarenboven is het aangenaam dat eenieder zich niet met eten en drinken belaadt, en zich ontdoet van toorn, angst, treurigheid, zwaar gemoed en schrik. In het bijzonder houde men zich in eten en drinken matig, en zij men aangenaam vrolijk: een handelen dat in vreugde en het zich verlustigen ook een licht gemoed geeft, en bij de huisvader gaarne gezelschap houdt. Spreek niet over sterven of over andere treurige zaken.”

[29] “stümpflich”. Vertaling onzeker.

in één keer eet; dat men ook niet veel honger lijdt, doch wanneer men gaat eten, en dergelijke, doe het dan zo, als iedereen die gezond wil blijven het steeds behoort te doen, et cetera. Doch daarenboven zijn sommige speciale spijzen hierbij verboden.[30]

Ten eerste, moet men niet veel soepachtige, vloeibare spijzen eten.

Ten tweede, moet men mijden wat van giftige aard is, zoals peperzwam[31].

Ten derde, moet men mijden wat spoedig in de weide verdort of vernietigd wordt, of bederft, zoals melk, en gewoonlijk fruit als kersen, aardbeien, pruimen, moerbeien, perziken, meloenen, appels, peren en goed rijpe druiven. En als men appels, peren of kruiden wil gebruiken, moet men ze niet rauw gebruiken, doch gekookt. En men moet ze, evenmin als koren en keukenspijzen, niet nemen uit verkeerde lucht, doch die welke in gezonde lucht gegroeid zijn, voor zover men ze krijgen kan. Doch men moet niet veel keukenspijzen gebruiken, noch die welke te oud zijn, zij het van linzen of anderszins.

Ten vierde moet men vette dingen mijden, van hersenen, merg, varkensvlees, ingewandsvet[32], koppen, et cetera. Ook grof, sterk vlees van oude koeien en runderen, oud wildbraad, en men moet ook niet te veel jong vlees eten, vooral niet jonge

---

[30] Op dit punt aangekomen, kwam ik tot de ontdekking dat hele passages letterlijk zijn overgenomen van Albertus Magnus, ca. 1200-1280 n. Chr., ‘Weiber Geheymnuss’, Boek 6, p. 132 e.v., Frankfurt, 1575.
[31] “schwemm egerling/pfifferling”. Het gaat hier om hetzelfde, namelijk de boletus.
[32] “kroesz”.

lammeren of schapen[33], hoewel jonge hazen, koekalveren en kalveren[34] niet schaden.

Zo moet men ook niet veel eten van bieten, en die mot men met vlees goed koken. Zo moet men ook alle grove en stoppende spijzen als witte kool, kaas en pannenkoek schuwen en mijden; en alle gebak gemaakt van deeg, slecht gebakken en ongeheveld[35] brood, et cetera, bonen en dergelijke, hoewel linzen, rijst, gerst, havermout en korrels daarvan toegestaan zijn.

Ook moet men mijden wat stevig scherp is en het bloed verbrandt, zoals mosterd, radijs, knoflook, prei, et cetera, doch uien mag men gekookt gebruiken.

Ook moet men gladde, slijmerige en vette vis mijden, vooral uit staande wateren, of aan het einde[36] gevonden, aangezien er veel vuil in die wateren komt, dat bedorven van de steden komt.

In het bijzonder moet men spijzen gebruiken die licht verteerbaar zijn, die goed bloed hebben, dat niet veel, noch vermengd is met vele of kwade vochtigheden, namelijk van gevogelte van wilde vogels. Goed zijn alle vogels die niet in wateren leven, als eenden, ganzen[37], vooral die welke in het veld of in wouden wonen, als hazelhoenen, patrijzen, leeuweriken, granaatvogels, et cetera. En van tamme vogels zijn goed: de jonge kapoenen en hennen, jonge hoenen en jonge duiven die net beginnen te vliegen.

---

[33] “ferlin”.

[34] Het onderscheid is niet duidelijk.

[35] Zonder gist of hevel bereid.

[36] Mogelijk is bedoeld: in het estuarium, dus volkomen stroomafwaarts.

[37] Deze beide dus niet.

Van ander vlees vallen goed te gebruiken: jonge koe-kalveren, melkkalveren, slachtkalveren[38], jonge castraten[39], jonge hazen, jonge reeën en ander jong wildbraad. Die dingen kan men hetzij koken, hetzij braden, in de zomer meer koken, in de winter meer braden, ’s morgens ook meer koken, en ’s avonds meer braden, vooral als de maag sterk is. Dan mag men er ook jus[40] van maken of het erbij eten, met zachte kruiden, vooral met saffraan, kaneel, gember en Thunisbloem. En zo de tijd warm is, moet men sandel erbij doen, en mag men ook kalfspoot en varkenspoot koken, en met azijn jus maken en gebruiken. En over het algemeen is het nuttig en goed om bij alle dingen azijn te gebruiken, of ze daarin te koken. Dan is het zaak dat wanneer men die wellicht niet goed verdraagt vanwege kortademigheid, of omdat ze in het lichaam schade veroorzaken, men daarvoor druivensap[41] mag gebruiken, of zuurbes vermengd met suiker. Men mag ook in de zomer en hitte een saus maken van zuring[42] of sla met azijn en weinig suiker. In koude tijd echter van salie of peterselie of melissewater met azijn, Thunisbloem en kaneel en iets van koriander en andere vermalen kruiden, met azijn doormengd en daarin vlees of brood gedoopt.

Ook zijn verse eieren goed, zacht gekookt uit de schaal, of geklopt, doch niet [hört][43] of gebakken, tenzij na arbeid en grote honger, en de maag sterk is. Men mag het echter ook geroerd eten.

Melk waarvan men het vel haalt, en daarna in de melk afblust en gloeiend roert[44] - het is goed als het enigszins dik is -, doch

38 “steckkelber”. Vergelijk ‘stechkalb’ of ‘stichkalb’.
39 “hemling”, ofwel ‘hämmling’.
40 “gallre’, ofwel ‘galrei’, ‘gallerte’.
41 “agrest”.
42 “ampffer”, ook: ‘rumex’.
43 Onduidelijk.
44 “ablescht glüend wacken”. Vertaling onzeker.

verder geen melk, net als andere soepachtige dingen, wanneer men veel nodig heeft. Daarom moet men weinig bouillon gebruiken, hetzij van kaas, aardbeien of vlees. Ze zijn ook beter wanneer men daarin eieren klopt, en een weinig azijn erbij doet, evenals gijzel[45] of Glühwein.

Van kruiden zijn in de warme tijden sla, spinazie, biet, en in het bijzonder zuring[46] goed, doch in andere tijden neem melisse, komkommerkruid[47], tuinkers, peterselie, venkel en schurftkruid[48]. Daarvan mag men hetzij koken, hetzij salade met azijn en zout maken.

Aanbevelenswaard zijn rauwe[49] vissen ook wel toegestaan, als men die braadt, of gebruikt door ze goed met wijn te besprenkelen[50] en in azijn te drogen, en daarna met gember in azijn op te lossen[51]. En kreeft, gekookt met azijn. Hoewel die moeilijk verteerbaar[52] is, mag men hem zo nu en dan eten, doch weinig per keer.

Van vruchten of ooft die toegelaten zijn, mag men voor het eten gebruiken. Druiven die niet nogal rijp zijn, of [mertribel][53] die niet nogal zoet zijn. En na het eten zijn granaatappels goed, of gebraden duiven of goed gepofte bessen, of wat gepofte

---

45 "gissel". Letterlijk is het een gansje. Vertaling onzeker. Verbonden met het begrip 'gisselmahl', 'gijzelaarsmaaltijd'; niettemin ook duidend op 'overvloedige spijs'. Nog in 1522 kende men niet meer met zekerheid de herkomst van het woord. Wellicht kan het worden vergeleken met 'galgenmaal'.
46 "ampffer".
47 "boresz", ofwel 'borago officinalis'. Ook 'Borretsch'.
48 "scabiosa".
49 "hært". Vertaling onzeker.
50 "seüt".
51 "zertriben".
52 "hart dœwig", ofwel 'hartdäuig'.
53 Onduidelijk.

kastanjes. Van alles een weinig; ook iets van amandelen en geschilde noten van de alpen-den[54] en in suiker gedoopt en geschilde hazelnoot, zijn zeker[55] goed, en ook geschilde walnoten en in wijn gedoopt, of in warme tijden in azijn, of rozenwater, en dus niet zo gegeten als menigeen doet.

Zo moet men bij het drinken troebel en ook slecht smakend water mijden; troebel, dik bier en nieuwe of troebele wijn, dikke rode wijn, onheldere of bedorven wijn; en moet men mooie, heldere wijn drinken, wit of rood, welriekend, niet zo sterk. En als die sterk is, moet men hem enigszins mengen met bron-, of rozen-, of zuringwater. Desalniettemin mag men in warme tijden en aan koortsige lieden gerstewater geven, of louter bier drinken. Bij het eten moet men ongeveer een glaasje of bekertje vol drinken, en daarna niet verder dan bij een gezonde dorst. Want hoewel men niet veel moet drinken, moet men toch ook niet veel dorst lijden, net zoals men niet moet schransen en brassen, en vooral passend moet eten. Men moet dus ophouden wanneer men nog enige trek heeft, zoals steeds tevoren.

Men moet ook dagelijks de stoelgang bevorderen, wanneer die niet vanzelf gaat, met zeepjes, met zacht, licht klisteren[56] en eventueel met pestilentiepillen die daarna volgen. En dit is het voorschrift waaraan eenieder zich moet houden voor het openhouden, waarmee ik hoop, dat zij worden gevrijwaard voor de pestilentie, en niet geschikt worden om die te ontvangen.

Doch ter meerdere zekerheid moet men ook artsenijen gebruiken bij de bepaalde voorschriften, vooral lieden die vol

---

[54] “pynee”. Het betreft vermoedelijk de noot van de ‘Zirbelkiefer’.
[55] “fast” wordt in dit manuscript gebruikt voor zowel ‘stevig’ als ‘zeker’.
[56] “christiern”.

vochtigheid[57] zijn. De artsenijen zijn divers. De eerste is reiniging tot vermindering van de vochtigheid, en geschiedt op twee manieren. De ene is aderlaten, en dat geldt hen, die grote, volle aderen hebben, en die rood gekleurd, dik urinewater hebben, en voor het merendeel lieden van 24 jaar tot boven de 40 jaar, die goed voedsel eten en niet veel werken. Vooral degenen die gewend zijn aan aderlaten, moeten dat nu vaker doen dan voorheen: iedere maand één keer of vaker, doch weinig per keer, en met minder bloed dan zij doorgaans laten. En dat moeten zij de ene keer ter rechter zijde doen, dan weer aan de linker zijde; meer aan deze ader, dan weer aan een andere ader. Daar zeg ik echter bij, dat vrouwen die ordelijk en afdoende hun ziekte[58] hebben, en ook wie de betamelijke gulden ader[59] heeft, het niet nodig hebben om veel ader te laten; eerder weinig of geheel niets. Ook zwangere vrouwen moet men terughoudend[60] minder aderlaten dan anders. Sommigen die weinig bloed hebben, die past het in het geheel niet. Wie bovendien ouder is, of vanwege zwakte of jeugdigheid niet

[57] De klassieke indeling in soorten vochtigheden, de 'humores', speelde ook een rol bij de pestilentie. Vergelijk: "Ende wantmen in dieren tijden gheen gesonde spijse en gebruyct maer sulcke alsmen crigen mach: so wassen quade humoren inden menschelijcken lichamen: ende wanneer die selve quade humoren daer na vuyl werden inden lichame, so genereren si die Pestilentie, die welcke haren oorspronc heeft uut der inwendiger feninicheyt des menschelijcken bloets: ende gaet voort overmits haer besmettelijckheyt in veel anderen: ende overvalt huysen ende Steden." Judocus Clichtove van Nieuwpoort 1472-1543, sermoen 'Vanden tijt der Pestilentien - Hoe hem een een mensche houden sal tot Gode, inden tyde der Pestilentien', Antwerpen.vermoedelijk 1554.
[58] Hiermee zal de menstruatie zijn bedoeld.
[59] Speenader, vena haemorrhoïdales.
[60] "zimpt". Vertaling onzeker.

aderlaat, mag in plaats daarvan kop zetten[61], vooropgesteld dat hij het gewend is te doen, bijvoorbeeld tussen de schouders, en bijvoorbeeld op de lendenen, en bijvoorbeeld aan het dijbeen. Hier moet ook worden opgemerkt, dat men in deze tijd niet moet zetten, als er geen gebruikelijke vloed is.[62] Daarom moet men bij podagra[63] en bij schurftige[64] lieden de vloed laten gaan[65], en de uitslag niet verdrijven, doch moet men purgeren[66].

De tweede weg tot reiniging geschiedt met artsenijen en uitdrijving van kwade vochtigheid en van hetgeen niet met bloed vermengd is, zij het gal, slijm, water of zwartgalligheid[67].[68] Daarom late eenieder zich voor de pestilentie purgeren, met raad van een geleerde, ervaren arts, eenmaal of vaker, zodanig, dat de goede vochtigheid niet verstoord wordt en de kwade niet de overhand krijgt. Ook moet men alle weken eenmaal of vaker pestilentiepillen gebruiken: de gewone of die welke ik heb voorgeschreven. Per keer vijf, zeven of negen, tamelijk lang voor het eten. Ook zwangere vrouwen kunnen die vanaf de vierde maand vanaf hun ontvangenis tot aan de zevende maand goed gebruiken, doch daarvóór en daarna is het beter, en wel één lot, of twee goudenregens[69] opgelost in kippenbouillon. Geef hun daarbij een weinig kaneel voor de

---

61 “schrepffen”. `Ook wel “schröpfen” genoemd. Een glas wordt onder vacuüm op de huid gezet. Ook Lothwiger noemt het als behandelmiddel.
62 Zinsstructuur gebrekkig. Vertaling onzeker.
63 Voetjicht.
64 “reydigen”.
65 Tweeledig uitlegbaar. Mogelijk is bedoeld, dat men ervan moet afzien.
66 In de zin van ‘verschonen’.
67 “melancoli”.
68 Op grond van de leerstellingen van Claudius Galenus, 129-216, is men lang uitgegaan van de vier lichaamssappen, ofwel *humores*. Het betreft gele gal, slijm/vocht, zwarte gal, en bloed.
69 “cassiafistula”. Lees: ‘cassia fistula’.

genoemde pillen. Ook mag men lichte, verzachtende klisters van gekookt kaasjeskruid, bieten of dergelijke geven, met goudenregen, of zonder deze, doch gezouten en met olijfolie[70] bereid, doch ik beveel niet aan, dat men zich daarenboven inspant om te braken[71]. Als echter iemand vanuit zichzelf de bevechting heeft en zich zonder moeite wil ontlasten, dan moet men hem dat daarenboven laten doen.

De tweede vorm der artsenij is, dat men ook de artsenijen nodig heeft die het verhitte bloed en de scherpe vochtigheid mitigeren, als daar zijn: rozensuiker, manus Christi[72], en koude siropen van viooltjes, rozen, duvekervel[73], van zuring, van andijvie en dergelijke gemaakt, en sap van granaten, van pomeransen, van St.-Johannestribel[74], van berberis[75], druivensap, et cetera. Die dingen moet men nuchter gebruiken, of voor het avondeten, vooral in warme tijden, en ten behoeve van koortsachtige lieden die warm bloed hebben. Doch voor koude lieden is rozensuiker kwalijker en zij moeten dan andere dingen gebruiken. En nog nuttiger is het electuarium de gemmis[76], dat Mesue[77] voor-

---

[70] “baumoele”, van 2e persing.
[71] “undawen”.
[72] 'hand Gods', een caramel-achtige lekkernij. Zie ook Michael Maier, ‘Themis Aurea’ (‘De Gouden Themis’), H. 5.
[73] “taubenkropff”, fumus terrae. Ook: koegras.
[74] Onduidelijk.
[75] “surach”. Vertaling onzeker.
[76] Hier letterlijk: ‘van plantenzaden’. Het ‘electuarium’ betreft een oud Romeins geneesmiddel, in suiker bereid. Dit doet denken aan het oude Theriacam, een medicinaal gebruikte suikerstroop. Ook bekend was vroeger de Compositionem Hamech, "confectio Hamech", eveneens een suikerrijk, uit vele planten en vruchten samengesteld middel. Ook Lothwiger noemt het.
[77] Yuhanna Masawaih, ‘Mesue’, veelzijdig Assyrisch arts/geleerde, ca. 777-857 n. Chr., invloedrijk tot in de Middeleeuwen. Evenwel verketterd door Paracelsus.

schrijft, waarvan iedereen ’s morgens nuchter een quentijn nodig heeft, of voor het avondeten.

De derde wijze der artsenij zijn de artsenijen die het hart en de vitale geest sterken, tegen gif en kwade lucht behoeden, waaronder allereerst de voornaamste een aardrijk is, genaamd bolusarmenus[78], aldus bereid. Deze moet men verpulveren en er dan wijn of rotswater of zuringwater op doen, net zo veel tot het erdoor bedekt wordt. Na verscheidene uren moet men hem er weer uitnemen, en als hij gedroogd is, opnieuw verpulveren. Dan moet men er wijn op doen, of de genoemde wateren. En ten derden male dit herhalen, opdat hij geheel zuiver wordt. Daarvan moet men nuchter een halve quentijn nemen, met een weinig mooie, klare[79] wijn vermengd, of met rozen- of zuringwater. Of, wanneer het nogal warm wordt, moet men het geven met azijn en rozenwater. Vooral voor jonge, koortsachtige lieden is het een loffelijke artsenij.

Ten tweede mag men terra sigillata[80] nemen (dit is ook een aarde), op dezelfde wijze bereid als de eerste. En net zo veel met dezelfde wateren of wijn is het goed.

Evenzo is het, ten derde, nuttig om ’s morgens en ’s avonds bij het eten een monvol zuring, en wel groen, of poeder daarvan gemaakt, in wijn of rozenwater te drinken. Per keer ongeveer een half quentijn.

Evenzo is het, ten vierde, goed dat men pitten neemt van Jodenappels. Per keer ongeveer zes of vijf.

---

[78] Lees: ‘bolus armenus’. Rode klei vol mineralen, van oorsprong Armeens. Elders in het manuscript ook: “bolumarmenû”.

[79] “cloren”. Schrijffout voor ‘claren’?

[80] Rood kleipoeder, maar ook de naam van een keramische techniek. Elders in het manuscript ook - verbogen - “terram sigillatam” genoemd.

Evenzo is het, ten vijfde, zeker goed om een half quentijn tormentil[81] met wijn of azijn te gebruiken, evenals van alantwortel of bruine primula[82], of zacht Johanneskruid, of wortelen van witte curcuma[83] of angelica, of hoefblad[84], of anijs[85], of zwaluwkruid[86]. Van elk moet men een half quentijn nemen, of minder, in wijn of azijn gemengd, zoals eerder vermeld is.

Hetzelfde zeg ik over esschenkruidwortel[87], en ook zijn jeneverbessen goed, gedoopt in azijn.

Dat geldt ook voor wijnruitblaadjes, zes of acht, gedoopt in azijn, doch niet voor zwangere vrouwen.

---

81 Bloedstelpend middel.

82 “bathenge”.

83 “zitwan”, ook: ‘zittwen’, ‘zarumbet’ (die reeds genoemd werd door Avicenna), ‘zitwer’, et cetera. Ook aanbevolen in een werk van Hildegard von Bingen. Werkt in op de ingewanden.

84 “roszhüb”, ook: ‘roschub’, ‘branntlattich’, ‘arcion’ (bij de oude Grieken), ‘personatia’ (bij de oude Latinisten, Plinius o.a.), ‘ungula caballina’. Brunfelsz noemt het als middel om op brandwonden en blaren te leggen, ook bij pestilentie, kanker, et cetera. Ik trof er een uitgebreide beschrijving van aan in zijn ‘Kreüterbuch contrafait vollkummen nach rechter warer beschreibung der Alten leerer und ärȝt’, etc., etc., Otho Brunfelsz, Straatsburg, 1534.

85 “bibinellen”, ofwel ‘pimpinella’. Aangetekend moet worden, dat deze slechts een van de vele planten is uit het geslacht Apiaceae. Ook wat andere planten en kruiden betreft, noemt het manuscript vaker de verzamelnaam, zodat onzeker is welke variëteiten indertijd zijn ingezet.

86 “schellkraut”, ‘stinkende gouwe’. Zeer giftig, niettemin aangewend als pijnbestrijder.

87 “diptan”, ook wel: ‘diptam’.

Dat geldt ook voor vijgen, en voor schurftkruid; gebruikt zoals zuring is het zeer goed. Dat geldt ook voor valeriaan[88] en adderwortel[89] met azijn, zoals hierboven staat.

Zo is het ook goed, als men ’s morgens twee hazelnoten of een walnoot pelt, en die een tijdje in azijn of rozenwater legt, en ze daarna gebruikt. Dit zijn de belangrijkste onderdelen van enkele dingen die gewone mensen kunnen gebruiken. Men mag ze afwisselen en nu eens het ene, dan weer het andere gebruiken, wat in ieder geval beter is dan uitsluitend van één ding iets te gebruiken. Doch[90] van vermengde en uit veel suiker samengestelde artsenijen, zet ik in de aanvang een artsenij die voor arme lieden - en spoedig - gemaakt is. Die maakt men aldus. Neem noten, zoals hiervoor reeds is gezegd, en anderhalve lot zout en zachte wijnruitblaadjes; van alles een quentijn. Vermaal het met elkander in een vijzel met een weinig azijn en zo veel vijgen, dat het als een dik deeg wordt. Daarvan moet men ’s morgens nemen, ter grootte van een kastanje, en als de tijd warm wordt, neem dan bolumarmenum[91], waarvan een half lot bereid van tien zachte wijnruitbladeren, en vermeng het met vijf of zeven vijgen met een weinig azijn, zoals hierboven staat, en gebruik het eveneens zoals hierboven staat.

Zo is het ook een voorname artsenij voor het openhouden, als men wekelijks tweemaal triacks[92] neemt: een oud mens één

---

[88] “baldrion”. Opmerkelijk dat Wydman hier niet aangeeft, dat ook dit niet goed is voor zwangere vrouwen. Was misschien niet bekend.
[89] “nater wurꝫ”. Reeds genoemd door zeer veelzijdige geleerde Ibn al-Baytar, ca. 1190-1248 n. Chr., maar dan specifiek voor slangenbeten.
[90] Het manuscript heeft in de kantlijn: “medicina pauperum” (‘geneesmiddel voor de armen’).
[91] Een soort vettige rode klei, die ook in boekillustraties werd gebruikt.
[92] Hiermee zal ‘theriacam’ bedoeld zijn. In die tijd waren er diverse suikerrijke artsenijen in omloop, waaronder ‘compositionem hamech’

quentijn, en een jong van vijf tot zeven jaar een half quentijn met rozen- of zuringwater[93], als de tijd warm is, of met wijn of scabiosawater[94], wanneer het niet warm is. Daarop moet men op zijn minst vier of vijf uur vasten, Het is niet nodig om te transpireren. Daarna mag men ook dikwijls nuchter het electurarium liberantis[95] nemen dat Guido[96] of anderen gemaakt hebben, zoals men het bij de apotheek aantreft. Vooral 's morgens nuchter een quentijn, en wanneer men het ene nodig heeft, dan heeft men iets anders niet nodig. Het is ook goed, dat men het soms afwisselt, en iets van pestilentiepillen, iets van triacks, nu weer dit, dan weer dat gebruikt, om open te houden, zo men het verdraagt.

Als echter een mens pestilentische koorts oploopt, met warmte, gebrek aan eetlust[97], et cetera, zij het met blaren[98] en ontstoken

---

('confectio Hamech'), een uit vele planten en vruchten samengesteld middel, en 'theriacam' ('treacle'), een suikerstroop. Niet te verwarren met 'mithridatium' ('mithridate'), een uit 65 kruiden samengesteld, vermaard middeleeuws universeel geneesmiddel. In latere tijden 'theriac' genoemd. Zie ook mijn vertaling op www.archive.org, van Themis Aurea (De gouden Themis), H. 7, Michael Maier, 1628.

[93] Ofwel 'Saurampff-water'. Komt ook voor bij Johann Jacob Bräuner, 'Pest-Büchlein', p. 185, 1714 en diverse andere oude medische werken. Het gaat om de 'Rumex acetosa'; veldzuring, ofwel 'Sauerampfer'. Ook Lothwiger noemt het.

[94] Lothwiger, 1516, noemt dit "scabiosen wasser". Vermoedelijk duidt dit op een extract van het kruid Scabiosa Succisa ('duivelsbeet'); familie Dipsacaceae. Is zuiverend, koortswerend, wondhelend, wekt transpiratie op en is vochtafdrijvend. Kan ook 'schurftkruid' zijn.

[95] Oud Romeins geneesmiddel, in suiker bereid. Ook Lothwiger noemt het: "electuario".

[96] Onduidelijk. Mogelijk betreft het Guido Arenitensium.

[97] "unlust". Gezien het verdere verloop van deze passage zal dit op eetlust betrekking hebben.

[98] "platern". Vertaling onzeker.

builen[99], of zonder deze, dan moet men hem in koele lucht houden en zijn kamer bestrooien met koele kruiden van rozen, viooltjes, appelloof, wilgenloof[100], loof van de wijnrank[101], zuring, ereprijs, sla, klaver, et cetera, en de vloer royaal[102] begieten met water met daarin een weinig azijn gemengd. Laat ook ruiken aan rozen, sandel of kamfer, en rozenwater waarin azijn en een weinig hele kamfer of sandel zit. Daarmee de neus en het aangezicht vaak bestrijken, of er een spons in dopen en daaraan ruiken. Men mag ook pomanders maken, alleen van rozen, sandels in gelijke hoeveelheid, waarbij een weinig kamfer en saffraan is gemengd, tezamen met gloriet[103].

Men moet de zieke dikwijls steeds een klein beetje te eten geven, en wanneer hij geen eetlust heeft, moet men hem dwingen te eten. Maar als hij eetlust heeft, moet men hem honger noch dorst laten lijden, doch minder geven dan wanneer hij gezond zou zijn. Hij moet eten van gerst, havermout met azijn, rijst, erwtenbouillon, kaasbouillon, kippenbouillon, amandelmelk, verse eieren uit de schaal, bedorven[104] ganzen-eieren[105], zuur gemaakt met azijn. En als hij nogal zwak is, moet men hem ook hoendervogels geven, kalveren[106] en koe-kalveren, gekookt of gebraden met enige zuren van druiven, azijn, et cetera. Men mag er een puree van maken. Eventueel geeft men gemalen bieten, zuur gemaakt met azijn, en sla en linzen, gekookt met azijn. Voor grote lieden moet men niettemin maat houden met eten, opdat men de maag er niet

99 “aposteem”.
100 “weyden lob”.
101 “Reblobe”. Vertaling onzeker.
102 “offt”. Betekent echter ook: ‘vaak’.
103 Terpentijn uit larikshars.
104 “verlorne”. Onduidelijk.
105 “eyer gissel”. Zie eerdere voetnoot over ‘gansje’ en ‘galgenmaal’. Vertaling onzeker.
106 “kelber”.

mee bezwaart, en tussen de ene en de andere maaltijd moet men ook een hartversterking geven. Daarom moet men aan onmachtigen kapoenwater of kippenwater[107] geven, gedestilleerd met één lot sandel, of rozen, of viooltjes, als die voorhanden zijn, een handvol. Zijn drank moet mooie, welriekende wijn zijn, en als hij sterk is, mag men die vermengen met rozenwater of zuringwater, of bronwater. Wanneer hoge koorts bij hem verschijnt, mag men hem gerstewater geven, en zo er overmatige koorts is, en de zieke van jonge en sterke aard is, kan men hem een slok bronwater geven, gemengd met azijn, in zoverre hij niet gehoest heeft of benauwd op de borst is, noch een koude maag heeft. Anders niet. Ook is het goed als men ramshoorn[108] of hyacinth in zijn drank hangt of legt, of daarin een spindel[109] van gloeiend goud[110] afkoelt. Dat is de algemene drank voor bij het eten, waarbij hij niettemin julep[111] van viooltjes of rozen mag drinken, of siroop van azijn[112], et cetera, met koele wateren van andijvie zuring[113], net zo vaak als nodig is. Iedere keer een klein dronkje daarvan, of alleen van de genoemde wateren.

---

[107] Bedoeld zal zijn: soep.

[108] "einhorn", duivelsklauw.

[109] "zeyn".

[110] Het kan ook betekenen, dat een twijg van een plant wordt bedoeld. Er zijn echter diverse planten met 'goud' in hun naam.

[111] "iulep", een siroopachtige vloeistof. Perzisch: gulāb, van gul (roos) en āb (water). Volgens Michael Maier doet de zoetigheid de werking van dit soort middelen teniet. Zie 'Themis Aurea' ('De Gouden Themis'), H. 9, 1628.

[112] "siropen acetum". Ook dit is een suikerrijke drank. Platearius noemt het reeds als antikoortsmiddel, volgens Hannsen [ook: 'Johann'] Schönsperger in 'Gart der Gesundheit', Augsburg, 1487.

[113] "endiuia Ampffern". Wordt in één adem genoemd, maar betreft twee afzonderlijke gewassen.

schlaffen.iij.od.iiij.stund/ aber nachfolgend nächt
mögen sie schlaffen.vj.od.vij.stund/ es were dañ
ob dañ est platern oder beylen vff wüsten / so sollẽ
sie aber die erst nacht wachẽ/ biß nach mitternacht
vnd darnach gegen morgen schlaffen.iij.stund vn
geuerlich zů sterckung der natur/ vnd soll man sie
nit gantz one schlaff halten/ vnd vmbsieren/ als et
lich thůndt/ vnd damit sie fast bekrencken.

Bij toevallen van het gemoed moet men hen goed troosten, en niet letten op alle geuite angst en zorg. En maak bij vreugde snaarmuziek en dergelijke, want een treurig, zorgelijk gemoed leidt tot de dood, zoals vreugde tot bereiking van de gezondheid. Aangaande de slaap moet gij de eerste nacht, zo er koorts aankomt, waken tot tegen de dag. Daarna moet men het rustig aandoen met praten, zingen, et cetera, en daarna in de ochtend moet men hen drie of vier uur laten slapen, doch de komende nacht mogen zij zes of zeven uur slapen, tenzij dan pas blaren of builen opspelen[114]. Dan moeten zij de eerste nacht waken tot na middernacht en daarna tegen de ochtend ter versterking van de natuur ongeveer drie uur slapen, en moet men hen niet geheel zonder slaap laten en vertroetelen[115] zoals sommigen doen en hen daarmee welhaast krenken.

De stoelgang moet men dagelijks bevorderen met zeepjes of met klisteren, kooksel van gerst en biet, of van viooltjes een handvol kruid, en gegeven met olie of vet[116] gezouten. En aangezien deze zieken niet mogen werken, moet men voor het eten hun benen en dijen lang en zacht neerwaarts wrijven, en

[114] “uff wüsten”. Vertaling onzeker.
[115] “umbsieren”. Wellicht is ‘umzieren’ of ‘verziehen’ bedoeld, dus ‘vertroetelen’.
[116] “ancken”. Ook wel ‘schmalz’ (het gesmoltene) genoemd.

daarmee kwade dampen van hart en hoofd onder hen trekken, en dat mag men vooral doen wanneer zij lang gelegen hebben, te welker tijd men hen ook niet lang op de stoelgang moet laten zitten, want dat leidt vaak tot de dood. Doch op de eerste dag, wanneer zij nog sterk zijn, mag men hen laten gaan van hun vertrek of huis dat bijna geïnfecteerd is, in een ander dat schoner of gezonder is, doch niet wanneer zij al zwak beginnen te worden.

Qua artsenijen is het in de aanvang nodig om de giftige kwade materie[117] uit het binnenste te trekken. Dat geschiedt met aderlaten en afdrijvende artsenijen vanaf het uur dat men dat zo spoedig mogelijk kan. Let er daarbij op, of de koorts alleen van builen is gekomen, of dat er thans builen bij zijn.

Anderzijds of de materie[118] al dan niet met bloed vermengd is[119]. En men onderkenne of ze met bloed vermengd is, wanneer de zieke een rode kleur heeft, vooral de ogen rood zijn, en de aderen vol of groot, de pols groot en snel, en de urine roodachtig en dik is. Als echter de kleur bleek of wit is, de pols zwak, de urine bleek of wit, de aderen leeg en klein, dan is ze niet vermengd met bloed.

Wanneer nu de buil nog niet verschijnt en de materie[120] vermengd is met bloedingen, maar ook als ze niet met bloed vermengd is, en de zieke evenwel lijvig is, moet men meteen de leverader aan de rechterarm laten, en twee scherfjes vol bloed laten lopen, ’s avonds of ’s morgens. Daarna moet men de miltader laten, aan de linkerarm, ongeveer net zo veel. Wanneer

---

[117] Dit begrip komt vaker voor in het manuscript, zonder verdere aanduiding, dus voor velerlei uitleg vatbaar.
[118] Vermoedelijk is ‘ontlasting’ bedoeld.
[119] “im [‘m’ met tilde] blůt”; verderop: “mit blůt”. Vermoedelijk is steeds hetzelfde bedoeld.
[120] “materie”, hier wellicht bedoeld als ‘ontlasting’.

iemand te jong of te oud is, mag men in plaats daarvan kop zetten op de lendenen en schouders. Het zou goed zijn, als men zeepjes of klisma's, zoals hiervoor genoemd, geeft voor de stoelgang. Na het laten[121] moet men daags daarna vroeg van mijn pestilentiepillen nemen, en wel vijf quentijn, om daarmee te purgeren wat er nog meer aan kwade materie is.

Wanneer gij echter onderkent dat de materie niet vermengd is met bloed, moet men niet aderlaten, doch alleen purgeren zoals het hierboven staat. Eventueel met sterkere artsenijen. Als nu echter een blaar of buil is verschenen, of uitgebroken, dan moet men niet allerwegen de leverader laten. Met name moet men bekijken of de buil of de blaar achter de oren of aan de hals is. Dan moet men de hoofdader aanslaan aan dezelfde kant waar die uitgebroken is, zodat men het kwade bloed er allerwegen het dichtste bij uittrekt, en het niet verder het lichaam intrekt door andere aderen. Zitten ze echter onder de armen of op de borst, dan moet men de leverader laten; dan wel de mediaan, wanneer men de leverader niet vindt, ook aan de kant waar het meer geclusterd[122] is. Wanneer ze echter aan de benen zitten, of bij de genitaliën[123], dan moet men onder aan de voet laten, aan de ader die daar het dichtste bij zit. Is het aan de binnenkant, dan sla men de vrouwenader aan de binnenkant aan. Is het echter aan de buitenkant van het been, dan late men de spoorader uitwendig. Men moet ook aderlaten wanneer gij onderkent, zoals het hierboven staat, dat het bloed de overhand heeft. Doch bij kinderen moet men in plaats daarvan kop zetten, wat ook geldt voor oude, zwakke lieden. Voor de hoofdader zette men venteusen[124] boven op de schouders, voor de leverader op de lendenen, en voor de vrouwen- of spooraderen op de dij of het scheenbeen. Wanneer de bloeding echter niet de overhand heeft,

---

121 "lesse". Vertaling onzeker. Vermoedelijk is de stoelgang bedoeld.
122 "sich henckt".
123 "gmechten".
124 'Laatkoppen'.

en op geen enkele wijze vermengd is met de kwade materie, moet men niet aderlaten, en is het beter om in plaats daarvan kop te zetten, zoals hierboven staat. Aangezien echter voor het merendeel de materie met bloed vermengd is, late men gewoonlijk allerwegen aderen in oude lieden.

Ten tweede moet men meteen wanneer builen of blaren opschieten, de plek bestrijken tussen de blaren en het hart met triacks en bolusarmenus, tezamen vermengd met azijn of rozenwater, om daarmee de kwade dampen en geest te weren, opdat ze niet van de blaren naar het hart gaan. Wat verder tot de blaren behoort, volgt hierna aan het einde van dit boekje.

Ten derde moet men meteen na de purgering of het aderlaten iets te drinken geven dat de kwade materie in het zweet drijft en dergelijke, en mocht men niet gelaten hebben, noch hebben kunnen laten, dan moet men het alsnog doen. Zo moet men ook een water maken dat te gebruiken is waar niet een te grote, overvloedige koorts is. Neem bolumarmenû en terram sigillatam, elk bereid zoals voorheen vermeld; één lot angelica gentiaan, tormentil, anijs, esschenkruid, en meesterwortel, wanneer gij ze kunt verkrijgen; of in plaats daarvan valeriaan, elk vooraf vermalen; vier quentijn Benedictenkruid[125], en schurftkruid; of in plaats daarvan zuring; van elk een handvol vermalen; spoelen met sterke wijn. Doe daarna alles tezamen in een glas met een nauwe hals, en giet daarbij azijn en brandewijn, van elk ongeveer een halve maat. Laat het tien dagen op een warme plek staan, zoals op een hete kachel, en roer het dagelijks tot het iets dik is. Wanneer gij dit eerder wilt maken, stop het glas dan in een deeg, en bak het in een bakoven tot er brood gebakken is. Wilt gij het nog sterker, destilleer het dan. Daarna nog een keer. Bewaar en sluit het goed op, zodat het niet verdampt, en gebruik zoals hierna volgt.

---

125 “cardo benedictus”. Ook: ‘cnicus benedictus’, dus ‘gezegende distel’.

Wanneer mettertijd[126] de zieke vaak koortsig raakt, maak dan ook een verkoelend water.

Neem wortels van hoefblad en zwaluwkruid, van elk een half pond in een glas, en doe daarbij een halve maat azijn, of een weinig meer. Kook het in hetzelfde glas met heet water in een ketel in, tot op een half deel, en sluit het glas goed af. Doe er tot slot één lot bolumarmenû bij, plus net zo veel terra sigillata. Kook het nog een weinig. Bewaar het aldus goed afgesloten. Desgewenst moogt gij het destilleren door een destilleer-apparaat[127]; dan wordt het sterker.

Gebruik dit water als het een oude mens betreft. Geef hem een lepeltje vol ervan, en daarin vermengd een quentijn triacks. En een kind half zo veel van beide. Laat het waken tot middernacht en laat het daarna slapen, opdat het des te meer transpireert, en laat het net zo lang transpireren als het dit verdragen kan, zij het twee, drie, vier uur of langer. En wanneer het veel dorst heeft, geef het dan gerstewater of zuringwater, rozenwater of andijvie-water, of anders bronwater vermengd met azijn ter lessing van de dorst. En voor onmachtigen geve men hem manus Christi, rozensuiker, viooltjessuiker of komkommersuiker, of ook kapoenwater. Wanneer dan de transpiratie ophoudt (niet eerder), moogt ge een doek bevochtigen in lauw rozenwater en op het hart leggen, en wanneer het droog wordt, wederom iets vochtiger maken en opleggen. Wanneer de zieke aldus afkoelt, geef hem dan krachtige dingen te eten van amandelmelk, verse eierdooiers, jong vlees, gemalen hoenderen en hoenderbouillon, et cetera, met azijn wanneer hij dat lust, en geef hem goede wijn te drinken, tenzij hij nogal koortsig is. Geef hem dan gerstewater of koel, gedestilleerd water van zuring, andijvie, rozen, et cetera. Wanneer echter de zieke het bovengenoemde water met

126 "die zeyt / unnd ddr". Vertaling onzeker.
127 "alembick".

de triacks uitbraakt, is dat een teken dat de giftige materie stevig in hem geworteld is. Laat daarom in de mond met wijn of azijn spoelen, en geef hem daarna opnieuw zoals bovenvermeld. Wanneer hij het opnieuw uitbraakt, geef hem dan nog meer en houdt hem dan zoals voorgeschreven staat.

Men mag ook poeder maken van angelica, tormentillepoeder, bolusarmenus, en andere enkele elementen die hiervoor genoemd zijn. Van dit water geve men vijf quentijn aan een oudere, en aan een kind een half quentijn. Hierop houden zij zich zoals hierboven geschreven staat, met transpireren en dergelijke. Wanneer het u dan dunkt, dat meer kwade materie nog in het lichaam is achtergebleven, laat hen dan purgeren met een lot electuari van rozensap, gemaakt voor oude lieden; of met vijf lot diacatholicon[128] vermengd met een halve quentijn rabarber voor jongelieden, op zijn minst met één quentijn van mijn pestilentiepillen. Daarop vier of vijf uren vasten, hoewel hij het anders vermag te doen. Gebruik daarbij dan de bovengenoemde klisma's van biet en gerst, dagelijks totdat hij daarvan gepurgeerd is.

De vierde vorm van de artsenij is die, welke de kwade materie van de inwendige edele delen er uittrekt, en vooral op die plek waar de natuur uitdrijft. Dat geschiedt door pleisters[129] te maken bij de zieke van zuurdeeg[130], duivenmest en sterke azijn en van sommige goudkevers waarvan het hoofd en vleugels verwijderd zijn, vermengd op de wijze van deeg. Daarvan moet men op de dij en het been leggen, wanneer blaren of builen bij de genitaliën zijn. Wanneer ze aan de borst of onder de armen zijn, moet men op de armen leggen en aan de binnenkant van de handen, en moet men het goed verbinden en aldus uren daarop laten zitten, of langer. Deze pleisters moet men ook maken voor

[128] Verzamelnaam voor milde electuaria.
[129] "plater". Ook: 'blaren', doch dat lijkt hier niet bedoeld te zijn.
[130] "hefel".

het openhouden al voordat de pestilentie toestoot. Vooral moet men het onder de oksels, achter de oren en bij de genitaliën doen, en ze lang open dat veel vochtigheid van de mens komt. Maak deze pleister aldus. Neem zuurdeeg ter grootte van een ei, twee lot duivenmest, en zeven goudkevers. Haal de vleugels en koppen eraf. Maal het in een houder door elkaar. Giet azijn van de scherpe soort[131] erbij, zodat het als een dik deeg wordt, en gebruik het zoals hierboven staat. Men zuigt ook de kwade damp van het hart wanneer men de benen neerwaarts wrijft, en eveneens wanneer men die verwarmt met voetwaters van kamille of wijnruit; en met warme doeken wrijft, vooral wanneer ze koud zijn.

De vijfde vorm van de artsenij, die men steeds vanaf het begin tot aan het einde moet en mag gebruiken, zijn de artsenijen die kwade koortsen wegnemen, die ook de vitale geest terugbrengen en het hart versterken. Geef bijvoorbeeld inwendig manus Christi met parels, rozensuiker vermengd met edelgesteente, of met granaatsap, pomeranssap, zuringsap of andijvie vermengd met een weinig azijn, of met de genoemde sappen, en vaak steeds een weinig daarvan te drinken. En uitwendig is daarbij goed, dat men een doek bevochtigt in de genoemde wateren, vermengd met een weinig sandel of rozen of kamfer, en heel weinig saffraan, en die dikwijls op het hart legt. Men make ook zakjes uit rode taft, die men vult met rozen, komkommerkruid of viooltjes en sandel, en daarbij moet een weinig saffraan en kamfer zijn. Deze zakjes legge men op een hete tegelsteen met wijn besproeid, en blijve men voortdurend op het hart leggen, of men late het lang liggen.

Wanneer er builen ontstaan, en gij in het begin hebt adergelaten, en de wateren met triacks of poeder hebt genomen, en het andere hebt gedaan zoals voormeld is, dan moet gij geen koude

[131] “sey”. Vertaling onzeker.

dingen van nachtschade, gifsla[132], ereprijs, huislook, rozenolie, bolusarmenus, et cetera, erop leggen, zoals men begint te leggen op andere apostemen, opdat gij het gif er daarmee niet opnieuw in drijft. Wel moogt ge ze tussen het hart en de buil gebruiken om te zalven. Let er vooral op, of er groot lichamelijk lijden[133] bij is of niet. Is er niet tevens grote pijn, leg daar dan iets scherps op, dat er het gif uittrekt, bijvoorbeeld gemalen radijs, mosterd vermengd met honing, of scherp zuurdeeg, of een fijngesneden rauw ui, of snij het bovendeel van de ui en hol het middendeel uit. Vul dat dan op met triacks en een weinig azijn. Zet het afgesneden bovenste gedeelte er weer op, en braad dat tot het week wordt. Pers dan het sap en de traicks uit, en geef de zieke daarvan één of twee quentijn te drinken. Leg het overige op de builen, of leg daarop kippenmest of duivenmest, of andere scherpe dingen, opdat ge daarmee de kwade vochtigheid en het gif er uittrekt op de plek van de builen.

Wanneer er echter in de aanvang veel lichamelijk lijden is, of wanneer de genoemde dingen veel lichamelijk lijden veroorzaken, laat deze dingen dan staan, en leg er lichte dingen op, zoals kamille, of honingklaver[134], of dille, of wijnruit, of schurftkruid; alles of een deel in water gekookt, en aldus warm erop gelegd. Wanneer het afkoelt, warm het wederom op, en zalf het ook dikwijls met lauwe kamille-olie, dille-olie of witte leliënolie die warm is, net zolang tot de giftige materie er uitgetrokken is. Dit kan men onderkennen doordat de pijn afneemt en de zieke rustig wordt. Dat gebeurt op de eerste, soms op de tweede, of op de derde dag.

---

132 “Latucken”. Vermoedelijk ‘lactuca virosa’.
133 “wetag”.
134 “stein klee”.

Let er daarna op, of de buil warm wordt en verkleurt, en daardoor begint te zweren, of dat hij afneemt[135] en weggaat zonder hitte en rood worden. Gaat hij zweren, help hem dan, en leg er een pleister overheen, gekookt met pappekruid[136] of heilwortel[137] en lijnzaad in water met Reinberger smeer[138] of boter[139] of olie vermengd, of kook vijgen, leliënwortel en heilwortel, van elk ongeveer evenveel, en leg dat erop. Wacht dan niet tot het goed zacht wordt, maar zodra het enigszins zacht wordt, op de derde, vierde of vijfde dag, moet men luchten en aan de giftige materie opening geven, en moet men

[135] "verzere". Dit betekent ook: 'verspreiden', wat goed bij een buil past, maar gezien de context hier juist niet optreedt.

[136] "Bapeln". Een 'malve', dus mogelijk ook: 'kaasjeskruid'.

[137] "ybisch". Ook: 'Eibisch'. Daaronder verstaat men (ook hier) een malve, en wel de 'althaea ibiscus', ofwel de 'heilwortel'. Daarentegen kent het Nederlands de term 'heilwortel' als de oude naam van 'smeerwortel', doch dat is de 'symphytum officinale'. Laatstgenoemde komt verderop alsnog ter sprake. Beide werkzaam bij zweren. De 'ybisch' werd reeds door Dioscorides daartegen ingezet. Overigens geldt voor vele andere kruiden die in dit werk genoemd worden, dat reeds door Dioscorides genoemd werden.

[138] "Reinbergem schwalʒ". Vermoedelijk is 'schmalʒ' ofwel 'schmer' (smeer) bedoeld. In een ander werk tref ik het namelijk aan als "reinbergem schmer", namelijk in: 'Feldtbuch der wundartzney', Hans von Gerszdorff, arts, Straatsburg, 1517. Ook dit begrip wordt in verband gebracht met 'smeerwortel'. Verder ook als "reinbergen schmer", in: 'Traumatologie und Feldchirurgie an der Wende vom Mittelalter zu Neuzeit', Ralf Vollmuth, Stuttgart, 2000; en als "Reinbergem Schmer", in: 'Kreuterbuech Contrafeyt, beide Theil volkommen', etc., etc., dr. Ottho Brunnfelsz, Frankfurt, 1546.

[139] "ancken". Wordt in diverse werken in één adem genoemd met "buttern", zodat het om een synoniem voor 'boter' zal gaan. Zie de frase "von Ancken oder Buttern", in: 'Spiegel der arʒney vor zeyten zu nuʒ und trost den Leyen gemacht', etc., etc., dr. Laurentius Fries, Straatsburg, 1532, met voorwoord van dr. Otho Brunfeltz (hier anders geschreven dus). De ancken werd gezoet, en kon aan het spit worden gebraden, of in deeg worden gebakken.

die openen met een vlijm[140], of scheermes of gloeiend ijzer, met name aan het onderste deel, opdat het des te beter gezuiverd wordt. Men moet het zo zacht mogelijk doen en moet het wijd genoeg openen, zodat het zo goed mogelijk zuivert. Het aposteem moet men snijden volgens de rondingen van de huid, opdat geen ader of zenuw beschadigd wordt. In de opening moet men een schaafseltje[141] doen, gedoopt in gloriet of in verdunde honing, en de bovengenoemde pleister er weer op leggen. Men moet het verbinden met een verband dat in het midden kruisgewijze doorsneden is, zodat de buil niet weer in het lichaam drukt. Verbind dat iedere dag twee of drie keer, en hoed u zich goed voor de rook of damp en de etter die uit de buil gaan, opdat gij niet vergiftigd worde. Wanneer echter de zieke veel pijn heeft aan de builen door het openen, bind hem dan spoedig op[142] en doop het schaafsel[143] in rozenolie en eierdooiers, met elkaar vermengd, en kook pappekruid of heilwortel met linzen, en gerstemeel, van alles evenveel, in water, en leg het er warm op.

Verschoon het daarna dagelijks twee maal met gloriet of honing, waarin gerstemeel of roggemeel vermengd moet zijn, of met rozenhoning, tot het verschoond is. Dat geschiedt wanneer men het schaafsel[144] daarin doopt, en wanneer men builen uitdrukt en die daarin vijzelt[145].

---

140 “fliedum”
141 “meisselin”, ‘beiteltje’. Vertaling onzeker.
142 “so bind bald in uff”. Mogelijk is bedoeld: maak het bindsel open.
143 Nu geschreven als “meißel”. Vertaling onzeker.
144 Nu geschreven als “maissel”. Idem.
145 Bedoeling onduidelijk.

Wanneer het dan droog wordt, moet men het laten genezen tot het dicht is, met wierook of mirre en goudlood-oxide[146], van alles evenveel, klein vermalen en met gloriet of was. Het geheel wordt onderling gemengd, of met wilgenschors die gebrand en fijngemalen is. Die roere men ook in verdunde was en gloriet, net zo veel tot het enigszins dik is, en legge het erop. Of neem uit de apotheek apostolicum[147] of album cactum[148], en leg het erop totdat het geneest.

Hetzelfde geldt wanneer de zieke warm en koortsig[149] is, of ontsteking heeft rond de builen. Bestrijk ze dan vaak met lauwe azijn, en kook er dan linzen in water en azijn bij. Kook er dan ook net zo veel broodkruimels bij, en leg het erop als een pleister, en leg ook groene ereprijs op de pleister, opdat die des te langer vochtig blijve. Of neem warme kruimels van brood dat men eerst van de oven haalt, en met sap van ereprijs of

---

[146] “goldglet”. Vertaling onzeker. Het oud-Duitse ‘Glete’ betekent loodoxide. Merk op, dat verderop sprake is van “apostolicum”. Dat bevat “litharge”, wat gelijk zou staan aan loodoxide.

[147] Lees: ‘unguentum apostolicum’, ‘oliesel der apostelen’, namelijk bestaande uit de volgende twaalf bestanddelen (hoewel er dertien genoemd worden): mirre, olibanum [“frankincense”], bdellium [Reeds sinds Plinius onduidelijk of het aan mirre verwant is. Bittere, vettige substantie], galbanum [Syrische, geelwitte gom], opopanax, hars [“rosin”, ‘resina’, hars], terpentine, gom, ammoniak, wortel van de lange birthwort [uit de groep aristologia], vedigris [Resultaat van samengaan van koper, zout en azijn. Onzeker], loodoxide [“litharge”] en witte was. Zie ‘Pharmacopœia officinalis & Extemporanea. Or, A Complete English Dispensatory in Four Parts’, etc., etc., John Quincy, M.D., Londen, 1724.

[148] Lees: “album coctum”, ‘gekookte witte’, namelijk loodwitpleister. Zie genoemde ‘Pharmacopœia’. Ook: ‘emplastrum cerussae’: loodglid en olijfolie. Zie ‘Leerboek der bijzondere geneesmiddelenleer’, professor dr. W.J.A. Werber, Tiel, 1870.

[149] “brunst”. In feite hetzelfde als ‘ontsteking’.

bezonken[150] wijn vermengd als een pleister, en leg het erop zoals het andere hiervoor.

Wanneer gij echter ziet, dat het niet roodkleurig of heet, doch kleiner wordt, en deugdzaam afneemt, leg er dan iets op wat de natuur daarbij helpt, zoals schurftkruid, ‘aposteemkruid’ genoemd, vooraf verkruimeld; of grote smeerwortel[151], ‘goede Hendrik’ genaamd, dat eveneens verkruimeld heel goed is. Hetzelfde geldt voor hondstong of klis[152], eveneens verkruimeld. Hetzelfde geldt voor kattekruid[153], dat een rode stengel heeft, eveneens verkruimeld. Daarmee gaat het gaandeweg deugdzaam en is het zonder zorg, doch wanneer het zeer snel het lichaam in zou gaan, zou dat slecht en dodelijk zijn.

OVER BLAREN.

Nu wil ik iets zeggen over de kwade, giftige blaren en arrestritten[154], in het Latijn antrax[155] of carbunculus genoemd. Wanneer deze zich openbaren en gij hebt geaarzeld om te aderlaten en hartversterking te geven van water en triacks, et cetera, en met andere dingen zoals ze vermeld zijn, dan moet gij niet koud sap of water, waarvan een weinig, op de buil leggen, doch trek met hete dingen het giftige bloed eruit. Kook dus

---

150 “serȝendem wein”. Vertaling onzeker.
151 “waldtwurȝ”.
152 “bůcholder”, ‘persolata herba’, ‘archirn’ (Gr.), ‘arctium’ (L.), ‘burdock’. Plinius.
153 “kaȝenwedel”, ook: ‘’kaȝenschwanz’, dus ‘kattenstaart’. Dat is echter ‘lythrum salicaria’, een plant. De ‘kaȝenwedel’ wordt ook wel genoemd in relatie tot ‘nepta’, ‘nepita’, en dan zou het gaan om kattekruid, ‘nepeta’. Van de laatste zijn in elk geval medische toepassingen bekend. Het gaat om een groot plantengeslacht. In de context lijkt het om ‘kattekruid’ te gaan.
154 Onduidelijk. Het ‘ritten’ is etymologisch verwant met ‘sidderen’.
155 ‘miltvuur’.

wijnruit of schurftkruid, of kamille, of majoraan in water. Zout het als een soep en laat het royaal warm uit de hand vallen op de blaren. Zet er daarna een groot venteus op, opdat die het bloed naar zich toetrekt. Ga daarna daar omheen, en om het kanaal, kopzetten, en zet het venteus er weer op, opdat die het bloed goed eruit trekt, of zet daarop bloedzuigers[156] die het bloed eruit zuigen.

Bedenk dat ge daarna de blaren doodt en ze hun kwaadheid beneemt. Aanvankelijk geschiedt dat met dingen die geen pijn bezorgen. Onder deze is het goed, dat men een saffier neemt en daarmee rond de blaren wrijft en vervolgens op gelijke wijze tamelijk lang er tegenaan. Dan doodt het de blaren. Men doet hetzelfde wanneer men schurftkruid of smeerwortel of hondstong, of bochalter[157] of kattekruid verkruimelt en erop legt, zoals ik het geleerd heb, en ook op builen legt. Zo kan men daarvan ook een of meer vermengen met Reinberger spek en verpulveren en het er zo opleggen.

Ten tweede doodt men ze met dingen die week maken en openen. Dat geschiedt met vijgen en leliewortels, en meel, gekauwd of gemalen en tezamen vermengd en erop gelegd. Of neem een eierdooier en vermeng die met net zoveel zout dat het dik wordt en leg het erop. Vernieuw het ieder uur. Dat doodt beslist binnen een dag.

Ten derde doodt men ze met gloeiende ijzers of met corrosina[158], waarmee men de roofjes er doet afgaan. Leg er dan vet[159] op. Verbind het totdat de roofjes er afvallen. Daarna zuivert en geneest men het net als de builen. Aangezien het

---

156 “Eglen”.
157 Onduidelijk.
158 Onduidelijk.
159 “schmalz”, dus ook: ‘spek’.

echter pijnlijk is, laat ik het rusten[160], en raad ik aan, bij het eerste te blijven. Als dan ook de materie met ventosen eruit is getrokken, en de blaar geopend en dood is, reinig die dan met honing en gerstemeel, vermengd met gemalen sarcacolla[161] en ook met honing vermengd. Wanneer hij gezuiverd is en opgedroogd, leg er dan verkruimelde[162] bruine betonie of basilicumblaadjes overheen totdat hij heelt, of gebruik de dingen die de builen helen, zoals voorheen beschreven is. Wanneer dan branderigheid en pijn optreden, doe dan zoals u geleerd is hoe te handelen bij de builen, wanneer ze ontstekingen en lichamelijk lijden hebben.

En terwijl misschien allerlei toevallen komen, moet men ze weerstaan. Mogelijk komt er een oprisping[163]. Als er daar veel van zijn, moet men het eten koken met gehard water[164], en daarbij pitten koken van zure uitgeknepen granaten, of één quentijn van het zaad genaamd sumak, of net zoveel Arabisch gom en iets sap van de kweepeer[165] of druivenpitten; alles vermalen. En voor ieder maal moet men steeds gekookte kweepeer eten, of kweepeer-electuarium[166], et cetera. En wanneer de zieke daarbij niet wil slapen, kook dan ook bij het eten wit maanzaad[167], een half of een heel quentijn per keer, of in plaats daarvan wat vermalen schilfers van de papaver[168], en drink dan

---

160 “anston”.
161 “sarcocolla”, gom van de struik Penaea.
162 “zerknischt”. Kan ook duiden op ‘uitpersen’.
163 “rüre”.
164 “gesteheltem”. Vertaling onzeker.
165 “kittin”, ‘sydonia’.
166 “kittin latwerg”.
167 “magsamen”.
168 “magensot”, ook: ‘magent sot’. Wordt zowel gezien als ‘anemoon’, en als ‘papaver’. Vertaling onzeker.

gehard[169] gerstewater, of rauwe rode wijn, vermengd met gehard water[170], en wees stil en slaap des te meer.

Etwan fallē vil onmachten herzū / so soll man
brauchen Manus christi von perlen / vnnd zucker
Rosat / Capponn wasser ꝛc. vnd vff das hertz legen Aqua
die secklin / vnnd auch krefftig wasser hievor be / confor
stimpt in der haltung des siechen zů sterckung des tatiua-
hertzen / darzů soll man riechen an gůte Amber
öpffel / oder an krafft wasser / das von Roßwasser
vnd bymenten wasser gemacht sey / darin negelin
c iiij

Mogelijk komen er veel onmachten bij. Dan moet men manus Christi gebruiken van parels, en suikerrosei[171], kapoenwater, et cetera, en de zakjes op het hart leggen, en ook krachtig water, hiervoor bestemd door de houding van de zieke, als hart-versterking. Tevens moet men ruiken aan goede pomanders, of een krachtwater dat van rozenwater en melisse gemaakt is, waarin Thunisbloem vermengd is, en een weinig muskus[172] of kamfer, wanneer men daarover beschikt. Daarvan moet men vaak de neus bestrijken, en evenzo de polsaderen, en de armen, handen en voeten deugdelijk naar beneden wrijven, van het hart af, om de kwade damp te trekken.

Worden handen, armen, benen en voeten nogal koud, zwellen[173] de dijen en buik op, en wordt de adem zwaar en kort door vele kwade koortsige dampen, verzameld om het hart, die soms tot in het hoofd reiken en de zieke rood of wittig[174] maken, dan

[169] “gestaehelt”, variant dus van “gesteheltem”. Vertaling onzeker.
[170] “stahel wasser”, een derde vorm van “gesteheltem”.
[171] “zucker Rosat”. Strooisel van suiker, rood sandelhout en kaneel.
[172] “bysem”, ‘bisam’.
[173] “bleen”, ‘blähen’.
[174] “wietig”. Vertaling onzeker.

moet men diezelfde hete damp, en ook de natuurlijke warmte eruit trekken met veel wrijven van de ledematen, en met begieten en wassen, of voetwateren gemaakt van kamille of andere warme kruiden. Daarbij moet men gebruiken wat de natuurlijke warmte en het hart versterkt, zoals triacks, één quentijn diambra[175], en van tormentil, angelica, curcuma, Thunisbloem, en andere dingen die hiervoor zijn bepaald.

Vergaat hem alle eetlust, dan moet men hem gezouten dingen geven, zoals haringen, gezouten vlees of vis, of geschikte[176] dingen van mosterd, radijs, et cetera, of zure dingen van azijn en andere dingen die hem lust geven. En wanneer het hem niet geheel tot nut is, moet men hem er des te minder van geven, en het zo bereiden, dat het het minste schaadt, totdat de lust om te eten terugkomt. Dan ete hij wederom zijn spijzen zoals vorengenoemd.

En in jongelieden groeien in deze tijden graag veel wormen. Daarom mag men hen ingeven één quentijn vermalen rabarber, en andijvie of gerstewater, vroeg nuchter te drinken, en laat hen daarop vijf uur vasten. Zo zijn ook pestilentiepillen goed om ze te doden en uit te drijven, doch geef kinderen die ze niet graag slikken, royaal gebrand hertshoornpoeder en wormzaad[177] in

---

[175] De auteur van de ‘Pharmacopoeia’ (zie voetnoot 148) merkt op, dat hij het begrip ‘diambra’ nog nooit ergens is tegengekomen, behalve bij het ‘College’, waar het werd aangeduid als alternatief voor ‘Ambergrease’. Dan zou het vergelijkbaar zijn met ‘grijze amber’, ofwel ‘ambra grysea’: een door walvissen uitgebraakte substantie, afkomstig uit het spijsverteringskanaal. Michael Maier noemt het ook, in ‘Themis Aurea’, H. 8, 1628. maar hij heeft er geen goed woord voor over. Ik kom het in diverse oude werken tegen, steeds zonder beschrijving, maar wel in relatie tot electuaria.

[176] “handig”.

[177] “würm samen”. Verzamelnaam voor vele soorten planten en zaden. Medicinaal betreft het de ‘sisymbrium sophia’ en de ‘artemisia cina’. Na de 16e eeuw in onbruik geraakt.

suikerwater, en klisteer ze van onderen met lauwe melk en suiker, of kook rogge in water. Klisteer ze met deze brei[178], met daarin suiker vermengd, doch doe er geen olie bij. Het is ook niet nodig hem te zouten. En zalf uitwendig de navel enigszins dik met gal van koeien of ander vee, of met sap van wermoede[179], of met wermoede-olie. Doch wanneer het pokken[180] heeft, moet men geen olie gebruiken om te zalven, noch andere slijmerige dingen, noch iets wat stopt.

Na de kwade blaren of na pokken of uitslag[181], wanneer die aan de hals of in het aangezicht zitten, ontstaan soms lelijke littekens. Zalf ze royaal met eierdooier-olie. Het is het beste, wanneer men de zalf met terpentijn[182] maakt. Ook is het daarbij goed dat gij klauwen[183] van geiten of schapen of gecastreerde rammen[184] braadt. Bestrijk hen vaak met de vochtigheid die daarvan afdruipt. Leg ook ongebluste kalk lang in water, en daarna in ander water, en nog een keer in een ander, net zo lang tot die geen scherpte meer heeft. Vermeng dat een weinig met rozenolie in de vorm van een zalf. Bestrijk daarmee dan de littekens[185] met deze dingen, dan worden ze snel verminderd en mooierschoner.

---

178 “prue”.
179 “wermut”, wormkruid. Artemisia absinthium.
180 “borpeln”, ‘barpeln’. Vermoedelijk hier en verderop gebruikt om pokachtige huidveranderingen, dus pokdaligheid, aan te duiden.
181 “durchslecht”, ook: ‘urschlacht’, ‘durchschlacht. Vertaling onzeker. Werd in diverse Duitse streken voor verschillende verschijnselen gebruikt, varierend van pokken (variola) tot waterpokken en mazelen. Daarom gekozen voor het neutrale ‘uitslag’. Uitgebreid behandeld in ‘Appenzellischer Sprachschatz’, Zürich, 1837.
182 “balsam”.
183 “claen”. Vertaling onzeker.
184 “hammeln”.
185 “nasen”. Bedoeld zal zijn: “masen”.

OVER UITSLAG EN MAZELEN[186].

Hoewel de pokken, of uitslag en mazelen, vaak toeslaan in deze ziekte, weet, dat gij bij het begin van hun verschijnen het onderscheid moet hebben dat gij de zieke niet vaak en te veel spijzigt, zoals anders bij de pestilentie moet worden gedaan. Geef juist minder. En wanneer gij vooraf onderkent dat het eraan zit te komen en toch nog niet verschijnt (zoals wanneer hoge koorts komt, bij de jongen met rugpijn, met bezwaard hoofd, met bijten in de neus, en ook met steken en bijten in de ledematen, na welke tekenen ze dan komen), geef hem dan koele dingen van gerst, sla, spinazie, rijst en zure dingen te eten, en gerstewater te drinken. Geef hem bij koorts ook granaat-appels, pomeransen, suikerrosei en manus Christi, et cetera, en houd hem koel met lucht en bedek hem schaars. Geef hem zeepjes voor de stoelgang, en wanneer hij die heeft, laat hem dan de leverader slaan aan de rechterarm, of in plaats daarvan de mediaan, en laat het goed stromen, tenzij hij sterk transpireert; dan moogt gij het aderlaten achterwege laten. Als het echter niet sterk stroomt, aderlaat hem dan ook bij het hoofd, en daarna bij de ader bij de punt van de neus. Is het echter een kind, of als er niet kan worden gelaten, zet dan in plaats daarvan kop, op de lendenen en daarna tussen de schouders. Nadien is het goed dat men twee lot goudenregen in gerstewater te drinken geeft, nuchter, vier of vijf uur voor het eten, om daarmee het bloed te reinigen. Wanneer het kind nog zoogt, moet men de voedstermoeder[187] koele dingen te eten geven, en gerstewater te drinken, en wanneer het bloed rijk is, laat haar dan de ader zoals hierboven staat. Is zij verder vol vochtigheid, purgeer haar dan, en zet het kind aan de koele lucht. Zorg ervoor dat het niet gaat wenen, doch baad het niet. Houd deze dingen drie of vier dagen vol, totdat er op het lichaam kleine dingen verschijnen als vlooienbeten of

[186] “rotsucht”.
[187] “seygammen”.

kersenpitjes. Verander dan het vorengenoemde voorschrift, en help de natuur de materie eruit te drijven. Dat geschiedt aldus. Houd het dan in warme lucht en dek het goed toe, vooral met rode dekens, tenzij het hoge koorts heeft en blaasjes[188] op de tong. Houd het dan in lauwe lucht en geef het thans erwtenbouillon, kikkererwtbouillon[189], vleesbouillon met gekookte peterseliewortelen te eten, gerst en havermout gekookt met erwtenbouillon en een bedorven[190] ei, en geef hem lichte of verdunde[191] wijn te drinken. Voor de stoelgang geven men hem zeepjes van spek, of een klisma van erwtenbouillon, en geef hem geen sterke artsenij, omdat dan spontaan een toeval[192] kan optreden. Aderlaat hem in die periode niet, en laat ook niet kop zetten, tenzij het in het begin verzuimd is, en de zieke vol bloed zit met grote of volle aderen.

Geef in plaats daarvan iets dat de kwade materie uitdrijft, vooral wanneer hij niet veel koorts heeft. Kook vijgen in water, ofwel selderijwortelen of venkelwortelen, of peterseliewortelen. Geef hem daarvan regelmatig te drinken. Wanneer hij echter behoorlijk koortsig is, kook dan sietszhout[193] en steenvaren, van elk twee lot in een halve maat water. en geef hem daarvan. Ge moogt hem ook van saffraan laten drinken, want dat bevordert dat de pokken in het aangezicht er spoedig uit komen. En die dingen moet men alleen drinken bij pokken, want bij mazelen heeft hij het in het geheel niet nodig.

Merk op, dat ten tijde dat de dingen beginnen open te gaan, er vaak iets van in de ogen, oren, mond, et cetera, komt. Het verderft de ledematen waar men het niet voorkómt. Daarom

---

188 “preinin”. Vertaling onzeker.
189 “ziserpruegen”, ‘cicer’.
190 “verloren”. Vertaling onzeker.
191 “gemysten”.
192 “rüre”. Vertaling onzeker. Mogelijk van ‘rüren’.
193 “sießholʒ”. Onduidelijk.

moet men in die tijden vaak een weinig rozenwater in de ogen doen. Wanneer de ogen rood en warm worden, doe er dan een beetje kamfer bij. Wrijf dan ook de nek, opdat men de materie wegtrekt van de ogen. Bestrijk op dezelfde wijze daarmee, of met rozenolie, vaak de neus en oren. Was ook de mond vaak met rozenwater of ereprijswater, of bronwater vermengd met azijn, en houd rozensuiker in de mond of moerbei-electuarium[194] of sap, of kook linzen en zuurbes in water. Houd het veel in de mond. En om de keel open te houden, moet men deze dingen ook gebruiken, in zoverre, dat men er dan mee gorgelt. Men moet het niet verzuimen te doen zodra ze beginnen uit te breken, want wanneer ze in de hals of keel komen, steken ze de zieke aan. Ter bescherming van de slokdarm, maag en bovenste ingewanden zuig vaak rozensiroop op, of rozensuiker, opgelost in gerstewater, steeds een beetje. En ter bescherming der onderste darmen geef klisma's van gehard[195] water waarin rijst, zevenblad[196], ereprijs of rozen zijn gekookt, met rozenolie, zonder zout.

Voor de longen neem drie delen gewelde linzen, twee delen suikerrosei, en een half deel wit maanzaad. Vermeng het met rozenwater en zuig er vaak en langzaam op. Steeds een weinig ervan goed doorslikken. En ter bescherming van het weefsel van de handen, armen, voeten of elders, neem bolumarmenum of verbrande aarde van een bakoven, en rozenolie. Maak daarvan een zalf, zalf het weefsel of de gewrichten[197] en de plek daaromheen vaak, en tenslotte de zolen van de voeten. Zet de voeten vaak in warm water en zalf ze dan met warme olijfolie of lijnolie, of kook linzen in water dat slijmerig wordt. Bestrijk

---

194 "maulberlatwerg".
195 "gestaheltem". Hier dus anders genoemd dan eerder. Vertaling onzeker.
196 "hirßen".
197 "glaich".

ze daarmee vaak; dat verzacht de pijnen en helpt de pokken spoedig naar buiten, en beschermt de voeten tegen schade.

Wanneer nu de uitslag geheel naar buiten is gekomen, moet men bevorderen dat die spoedig gaat zweren en rijp wordt. Daartoe dient, dat men warm water met sponzen of doekjes er dikwijls op laat vallen en de zieke warm houdt. Wanneer de plekken dan rijp zijn, wit en zacht worden, moet men ze spoedig met naalden openmaken en de etter eruit laten, en met katoen of oud linnendoek drogen, opdat niet de scherpzin van de etter om is, en gaten maakt, vooral in het aangezicht. Het is ook goed dat de zieke bij het vuur of de kachel handen en voeten warmt, om enigszins het drogen van de schade te bevorderen. Wanneer men ze vaak met gezouten water of loog wast, helpt dat er ook bij, en in deze tijd moet hij eten en drinken zoals hierboven staat.

Wanneer ze dan droog worden en er roofjes op blijven, moogt ge katoen in lijnolie of olijfolie dopen en ze daarmee bestrijken. Het is ook goed om de zieke in een waterbad te zetten, steeds een poosje. Daardoor wordt bevorderd dat ze er spoedig afvallen. De zieke moet zich echter niet krabben, vooral niet in het aangezicht, opdat er geen weerzinwekkende littekens door ontstaan. Wanneer die verschijnen, doe daartegen zoals hier-voor beschreven is bij blaren. Hetzelfde geldt wanneer er wormen of te veel andere dingen zijn. Doe daartegen wat ik ten aanzien daarvan heb geleerd. Hiermee hoop ik, dat gij uzelf, uw kind en gezinden gezond behoudt, en u tegen de pestilentie verweert. Amen.

Hierin steekt wat thans veel lieden begrijpen over het aderlaten, de zeepjes en koele klisma's van gerst en biet. En behalve het gangbare voorschrift moet men de dijen zalven met dialthee[198]

[198] Zalf gemaakt van het slijm van de heemstwortel. Verwant met kaasjeskruid.

en kamille of amandelolie, of leg er hoendervet op, graan of roggeklei, of kamille of pappekruid in een zakje bereid.

Ook moet men aanvankelijk suikerpenyd[199] geven of diadragantum[200] met boloarmenus bereid. Daarvan moet men vaak slikken. Zo mag men datgene ook vermengen met suikerviooltje en siropen van zoethout, zoals hieronder staat, en dit vaak nemen om het langzaam in te slikken.

Hetzelfde geldt voor diadraganti frigidi cum boloarmeno cõfecti conserue violarum ana$_{+3+}$j$_{+}$[201] Serupi violati et de liqueritia ana quantum sufficit ad corporandum pro mixtura.

Doch wanneer de koorts en de steken afnemen, moet men iets gebruiken dat milder en niet zo koel is, zoals hierna staat.

Hetzelfde geldt voor lohacsani$_{+3+}$j$_{+}$ pulueris diapendian et dia draganti cum boloarmeno ana$_{+z+}$j$_{+}$ misce cum serupo de liqueritia et de capillo veneris.

In plaats daarvan mag men ook suikerpenyd gebruiken, vooral voor jongelieden, of suikerkandij.

Voltooid en gedrukt te Straatsburg
naar men telt na de geboorte
van Christus, 1519.

---

199 Mogelijk een verbinding met ‘peony’, ‘pioenroos’.

200 ‘Dragant’ is het electuarium ‘astralagus ascendens Boiss.’, tegen borst- en longziekten, reeds genoemd in het ‘Antidotarium’ van Nicolaus Praepositus, 1471. Mogelijk een bewerking van een werk uit de 12e eeuw.

201 De bijzondere tekens kunnen hier niet goed worden weergegeven. Is aldus: , dus een ‘3’ met een staartje naar rechts.